

ש"ס, הרב עובדיה יוסף והתהליך המדיני

נסים ליאון

מבוא

ש"ס היא מפלגת הזרם החרדי-מזרחי בישראל. היא הוקמה ב-1984 כדי לשמש בית פוליטי לציבור של תלמידי הישיבות ממוצא מזרחי ולחולל 'מהפכה רוחנית' – כפי שכינו זאת מנהיגיה – בחיי היהודים יוצאי ארצות ערב וצפון אפריקה בישראל, 'מזרחים' בלשון הסוציולוגיה הישראלית. עם השנים הפכה ש"ס ממפלגה סקטוריאלית קטנה לכוח פוליטי של ממש, חלק בלתי נפרד מהשלטון ומה'ממלכה'. אמנם כוחה האלקטורלי של ש"ס נחלש בעשור האחרון, אבל היא עודנה המפלגה הדתית הגדולה בישראל.

ש"ס משמשת מאז הקמתה שחקן ציר מרכזי בקואליציות, ונציגיה מופקדים על משרדי ממשלה חשובים.¹ עמדותיה הדתיות-שמרניות של ש"ס והישענותה על ציבור בוחרים ניצי ממקמות אותה במחנה הימין בפוליטיקה הישראלית,² ואולם בדבר אחד לפחות נבדלת ש"ס ממפלגות הימין הדתי בישראל: מנהיגה הרוחני, הרב עובדיה יוסף, מפוסקי ההלכה הבכירים ביהדות האורתודוקסית בת זמננו,³ נכון להגיע לפשרות טריטוריאליות עם מדינות ערב תמורת שלום מלא. מאחר שעמדתו זו מנומקת בצורה מפורטת שאינה שוללת שותפות פוליטית עם מפלגות השמאל, היא מבדילה את ש"ס גם מהמפלגות החרדיות האשכנזיות הוותיקות.

1. לדיון במחקר העוסק בהיסטוריה הפוליטית של ש"ס ראו: Kimmy Caplan, 'Studying Haredi Mizrahim in Israel: Trends, Achievements, and Challenges', *Studies in Contemporary Jewry*, 22 (2008), pp.169-192.

2. מי פדהצור, מפלגות הימין הקיצוני בישראל: מצמיחה לדעיכה? רמות, תל אביב 2000.

3. הרב עובדיה יושם נושאם של מחקרים ביוגרפיים רבים, ובהם גם מחקרים עיתונאיים שהתמקדו בקוריוזים למיניהם וגם מחקרים אקדמיים שהתמקדו בהצגה ובניתוח של משנתו ההלכתית. ראו לדוגמה: ניצן חן ואנשיל פפר, מרן: עובדיה יוסף, הביוגרפיה, כתר, ירושלים 2004; צבי אלוש ויוסי אליטוב, בן פורת יוסף: חייו, משנתו ומהלכיו הפוליטיים של הרב עובדיה יוסף, כנרת, אור יהודה 2004. לעיון ביקורתי במשנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף, בנימין לאו, ממרן עד מרן: משנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף, ידיעות אחרונות, תל אביב 2005 (להלן: לאו, ממרן עד מרן); אריאל פיקאר, משנתו של הרב עובדיה יוסף בעידן של תמורות: חקר ההלכה וביקורת תרבות, אוניברסיטת בראיילן, רמת גן 2007.

ש"ס נוהגת על פי 'דעת תורה', כלומר הנהגתה מציינת למנהיגות הרוחנית המובילה את התנועה וקובעת את דרכה.⁴ באופן פורמלי, את 'דעת התורה' בש"ס קובע גוף המכונה 'מועצת חכמי התורה'. מדובר בהרכב של ארבעה רבנים, רובם אלמונים מבחינת הציבור הישראלי, אך מוכרים היטב בחוגי החרדים המזרחיים הקרובים לש"ס. מועצת החכמים נוהגת להתכנס מפעם לפעם, להידרש לשאלות עקרוניות ומשבריים שונים הפוקדים את התנועה ולהתוות את דרכה.

מקימיה של ש"ס היו פעילי חינוך חרדים בירושלים ובבני ברק שביקשו לטפל בבעיית הפלייטן לרעה של משפחות בני תורה מזרחיים בחברה החרדית.⁵ היזמה הפוליטית המקומית הפכה ב-1984 לארגון פוליטי ארצי כשפרש עליה את חסותו מנהיג הזרם הליטאי, הרב אליעזר מנחם שך, ועם הצטרפות הרב הראשי הספרדי לשעבר הרב עובדיה יוסף בתור מנהיג רוחני. השניים שלטו בש"ס במשותף קרוב לעשור. ב-1992 הצטרפה ש"ס לממשלת יצחק רבין למורת רוחו של הרב שך. בעקבות זאת השיג הרב עובדיה שליטה מלאה במועצת החכמים: המקורבים לרב שך פרשו ממנה, נאמניו של הרב עובדיה יוסף נותרו בה. 'דעת תורה' בש"ס נקבעה מאז בהנחייתו הברורה של הרב עובדיה יוסף. מאז 1992 השתנה הרכב מועצת החכמים של ש"ס. רבנים נוספים פרשו ממנה, וחדשים צורפו אליה, אך בעמדת הבכורה נשארה דמות אחת קבועה: ראש מועצת החכמים ומנהיגה הרוחני של ש"ס, הרב עובדיה יוסף. במחקר החברה החרדית ותנועת ש"ס מוסכם היום כי 'דעת תורה' בתנועת ש"ס היא דעתו של ראש מועצת החכמים הרב עובדיה יוסף. קודם שאבהיר את עמדתו של הרב עובדיה יוסף בסוגיית הפשרה הטריטוריאלית ב'שטחים', ראוי להסביר בקצרה מדוע מיוחס לו ולעמדתו משקל גדול כל כך בקרב ציבורים מזרחיים שומרי מצוות ומסורת בישראל.

הרב עובדיה יוסף הוא שם דבר ביהדות המזרחית בימינו, ועל סמך חיבוריו הרבים בהלכה היהודית בת זמננו יצאו לו מוניטין של פוסק הלכה בכיר. כבר בבחרותו זכו חיבוריו להערכה רבה בעדות המזרח ובקרב תלמידי חכמים, חרדים וציונים דתיים כאחד. ב-1971 אף זכה הרב עובדיה בפרס ישראל לספרות תורנית. פרס ישראל הוא הפרס החשוב ביותר שהמדינה מעניקה לאנשי דעת. הסכמתו של הרב עובדיה לקבל את הפרס הזה לימדה לא מעט על מקומו בקווי התפר שבין העולם החרדי ובין הממלכה הישראלית. לפני התגייסותו של הרב עובדיה יוסף לש"ס הוא שימש בשורה ארוכה של תפקידים רבניים ממלכתיים, ששיאם היה במינויו ב-1973 לרב הראשי הספרדי לישראל. הרב עובדיה פיתח בשנות הקריירה הרבנית שלו הכרה אתנית מזרחית חזקה וכן עמדה הלכתית ברורה המטילה על הרבנות ועל הפסיקה אחריות כוללת למתרחש בקהילה. לשיטתו של הרב עובדיה, תפקיד הרב אינו רק לפסוק הלכה וללמד תורה. על הרב לשמש מנהיג

4. על מונח זה ראו להלן, עמ' 9.

5. על פרק הקמתה של ש"ס ראו: ענת פלדמן, 'הקמת תנועת ש"ס: מטרות ודרכי פעולה', בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), ש"ס: היבטים תרבותיים ורעיוניים, עם עובד, תל אביב, 2006, עמ' 405-442.

רוחני.⁶ בצד שאלות היום-יום עליו להידרש גם לשאלות הקשורות לחיים החברתיים והפוליטיים של קהילתו. 'קהילה' לעניין זה יכולה להיות קבוצת מתפללים מקומית, שכונה, עיר או מדינה. את גישתו זו נקט הרב עובדיה בכל תפקידיו בדיינות, ברבנות העיר תל אביב-יפו ובתפקיד הרב הראשי לישראל, וגם אל מפלגת ש"ס הביא אותה. במפלגת ש"ס הוא ראה מכשיר פוליטי יעיל למעורבות בהכוונת החברה הישראלית בכלל והמגזר המזרחי והדתי בפרט.

היחס המיוחד של אנשי ש"ס למנהיגם הרוחני הרב עובדיה יוסף בולט לאורך כל שנות קיום המפלגה. הוא מתבטא בהערצה המאורגנת והממוסדת שאפשר לכנותה 'פולחן הצדיק החי'. הרב עובדיה יוסף הפך לדמות מיתולוגית עוד בחייו. בעיני אנשי ש"ס וציבור נאמניה, הרב עובדיה אינו נופל מדמויות היסטוריות דוגמת הבעל שם טוב, הגאון מווילנה והבן איש חי. תמונות גדולות שלו מקשטות בתים רבים של תומכי ש"ס, ורבים רואים בו סמכות מכריעה בחייהם. היחס המיוחד לרב עובדיה יוסף מתבטא גם בהשלטת משנתו ההלכתית במוסדות החינוך של ש"ס ובניסיון להשליט אותה על היהדות המזרחית בת זמננו. מי שנראה כאילו הוא מערער על מנהיגותו והחלטותיו של הרב עובדיה או הוצג ככזה – הורחק מהמחנה. הרב עובדיה יוסף מוסיף גם בגילו המופלג לשמור על עמדת המנהיגות הבלתי מעוררת בש"ס – ולא רק בזכות ההערכה הגדולה שרוחשים לו מתוקף היותו מנהיגם הרוחני, הערכה שרק גוברת לנוכח גילו המופלג והפיכתו לזקן השבט ולדמות מיתולוגית בפני עצמה. הרב עובדיה הפך במרוצת השנים גם למעין טוטם השומר על הסולידריות האורגנית של מפלגתו, כאשר כמו כל ארגון פוליטי ותיק החולש על משאבים רבים, הן חומריים הן סמליים, היא הולכת ונקרעת מבפנים במאבקי כוח בין דורות שונים ובין בעלי אינטרסים שונים; ואכן, כל הכוחות היריבים בתוך ש"ס רואים עד עתה ברב עובדיה, בעמדותיו ההלכתיות ובקביעותיו הציבוריות, 'פיקדון אידאולוגי' (ideological deposit).

במונח 'פיקדון אידאולוגי' כוונתי למכלול של עקרונות ופרשנות של טקסטים שאמורים לשמש מופת של התנהגות פוליטית רצויה. השימוש בפיקדון האידאולוגי יכול לסייע ליצירת רציפות בהתנהלותן הפוליטית של תנועות סמכותיות על אף חילופי הגברי החלים בהנהגתן לאורך זמן. הדבר בולט בתנועות שפעלה בהן דמות כריזמטית שדרך חשיבתה, הטקסטים שחיברה, התנהגותה והמטרות ששמה לתנועה, מופקדים בידי ממשיכיה. אלה רואים בפיקדון האידאולוגי הן אמצעי להשגת הכרה מצד ציבור הנאמנים של התנועה והן מקור לשמירת זהותה של התנועה. אחד הפיקדונות האידאולוגיים הללו הוא העמדה שהקנתה לרב עובדיה יוסף הכרה גם מחוץ לציבור נאמניו ובשלה עוררה דמותו סקרנות גדולה גם מחוץ לישראל. מדובר בהתמודדותו עם שאלת החזרת שטחים מכוח הסדרים מדיניים בין ישראל למדינות ערב והפלסטינים. ההתמודדות הזו, יש להדגיש, קדמה

6. Nissim Leon, 'Zikui Harabim: Ovadia Yosef's Approach toward Religious Activism and His Place in the Haredi Movement within Mizrahi Jewry', *Studies in Contemporary Jewry*, 22 (2008), pp. 150-168

להופעתה של ש"ס ונוסחה לאורך השנים בהתייחסותו לתוצאותיהם של שני אירועים היסטוריים בולטים בתולדות ישראל והמזרח התיכון – מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים. התייחסותו של הרב עובדיה לשתי המלחמות הללו חושפת את עמדתו האידאולוגית האנטי-רדיקלית והמתנת בשאלות מדיניות כבדות משקל שעל סדר היום של מדינת ישראל. להלן אני מבקש להרחיב מעט בעניין זה.

תמר הרמן ואפרים יער מצביעים במחקרם על פער בין עמדתם הניצית של מצביעי ש"ס לעמדתה היונית של מנהיגות התנועה.⁷ יש המפרשים פער זה כסוג של עמדה פרגמטית נטולת עומק אידאולוגי, המשרתת את הלוליינות הפוליטית הנדרשת לש"ס ולמנהיגיה כדי לשרוד במציאות פוליטית נזילה, המאופיינת בחילופי שלטון תכופים ובהתפוררות המרכז הפוליטי.⁸ במאמר זה אטען כי ה'פרגמטיות' של ש"ס אינה נובעת רק מכורח פוליטי לצורך הישרדות, ויש לתת את הדעת כי היא נסמכת על עמדתו העקרונית של מנהיגה הרוחני בנוגע לשאלת השטחים המוחזקים בידי ישראל מ-1967. עמדה זו נשענת על שלושה רכיבים: שימוש בהלכה לריסון תגובות הציבור לתמורות שהוא רואה בהן תמורות היסטוריות מהפכניות; התנגדות למגמות לאומיות או משיחיות רדיקליות; התייחסות חרדתית לקיום היהודי ודאגה להישרדותו של העם היהודי. התמהיל של שלושת הרכיבים האלה מאפשר לש"ס לשחק במגרש הפוליטי גם בצד ימין וגם בצד שמאל ולהציג את עצמה כחלופה לעמדות דתיות ניציות 'מסורתיות' הרווחות בציבור הדתי המזרחי בישראל. רכיבים אלו של גישתו המדינית החרדית של הרב עובדיה יוסף באים לידי ביטוי בשתי עמדות הלכתיות חשובות שהוא תומך עליהן. האחת היא פסיקתו ב-1967 בסוגיית עליית יהודים להר הבית לאחר מלחמת ששת הימים. האחרת היא חוות הדעת ההלכתית שדבק בה לאחר מלחמת יום הכיפורים בעניין מסירת שטחים תמורת שלום. פסיקתו של הרב עובדיה יוסף בשאלת העלייה להר הבית לא נדונה עד כה בשיח האקדמי, וחוות דעתו בסוגיה של מסירת שטחים תמורת שלום נדונה בצורה נקודתית, בלי להרחיב את הדיון מעבר למערך הנימוקים שלה ומקומו במשנתו ההלכתית.

ריסון באמצעות ההלכה

במלחמת ששת הימים השתלטה ישראל על מזרח ירושלים, ובכלל זה על מוקדים בעלי חשיבות דתית עצומה כמו הר הבית. אתר זה קדוש במיוחד הן לאסלאם והן ליהדות: מבחינת המוסלמים הר הבית הוא מקומם של שני מסגדים חשובים; מבחינת היהודים הוא

7. תמר הרמן ואפרים יער, 'ה'יוניות' של ש"ס – דימוי ומציאות', בתוך: יואב פלד (עורך), ש"ס: אתגר הישראליות, ידיעות אחרונות, תל אביב 2001, עמ' 343-389.

8. ראו למשל: ריקי טסלר, בשם השם: ש"ס והמהפכה הדתית, כתר, ירושלים 2003; אשר כהן, ש"ס: פריפריה בלב המרכז', בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), ש"ס: היבטים תרבותיים ורעיוניים, עם עובד, תל אביב 2006, עמ' 386-404.

המקום שבו שכן בית המקדש היהודי שחרב בשנת 70 לספירה, מאורע שמנקודת מבטם של החוגים הלאומיים והדתיים ציין את פתיחת פרק הגלות שסופו בהקמת מדינת ישראל. רבים בציבור הישראלי ראו בהשתלטות על הר הבית את אחד משיאייה של מלחמת ששת הימים ואת אחד הרגעים המכוננים של הריבונות היהודית החדשה. בחוגים הדתיים היו אף מי שפירשו את כיבוש הר הבית כאות גלוי למעורבות אלוהית בתוצאות המלחמה, שבאה אחרי תקופת המתנה מתוחה ומלאת חרדה אך נגמרה בהישג צבאי גדול של ישראל.⁹

רגשות דומים שררו גם בזרם המרכזי בציבור החרדי שנמנה עם חוגי אגודת ישראל.¹⁰ ברם תוצאות המלחמה גם עוררו לא מעט חששות בהנהגת ישראל. אישים כראש הממשלה לוי אשכול, שר הביטחון משה דיין ואחרים ראו בהחזקת הר הבית פתח להסתבכות מדינית. החשש היה כי השליטה היהודית בהר הבית תהפוך את הסכסוך בין ישראל לערבים מעימות לאומי לעימות דתי שיהיו מעורבות בו כלל המדינות המוסלמיות בעולם.¹¹ למרבה ההפתעה, סייעה להנהגה המדינית דווקא קואליציה שמרנית של רבנים חרדים וציונים דתיים, מהרבנות הראשית ומחוצה לה. אלה אסרו במפורש על יהודים לעלות להר הבית. נימוקיהם לא היו מדיניים או פוליטיים, אלא הלכתיים-דתיים. עמדתם נדונה בישיבות הרבנות הראשית והתפרסמה בתמצית במודעות בעיתונות הדתית והכללית. על רקע עמדה תמציתית ומרוכזת זו בלטה עמדתו המפורטת והנפרדת בסוגיה של הרב עובדיה יוסף, ששימש באותה העת דיין בבית הדין הרבני הגדול בירושלים, ושמו כבר הוזכר כמועמד לשמש בעתיד הרב הראשי הספרדי לישראל.

במאמר הלכתי ארוך שהתפרסם על פני מחצית הגיליון של הביטאון התורני-חרדי קול סיני נימק הרב עובדיה, ארבעה חודשים אחרי המלחמה, את האיסור על כניסת יהודים לשטח הר הבית. בין היתר כתב: 'אסור להיכנס בזמן הזה למקום המקדש [...] מפני שכולנו טמאי מתים [...] שקדושת המקדש מפני השכינה, ואין השכינה בטלה לעולם [...] לפיכך הנכנס למקדש בזמן הזה מתחייב באיסור כרת, ומצווה לפרסם הדבר ברבים להסיר מכשול מדרך עמנו'.¹²

9. על התגובות השונות בציבור הישראלי למלחמת ששת הימים ראו: תום שגב, 1967: והארץ שינתה את פניה, כתר, ירושלים 2005. על התגובה הדתית-לאומית להשתלטות על הר הבית ראו: נדב שרגאי, הר המריבה: המאבק על הר-הבית – יהודים ומוסלמים, דת ופוליטיקה, כתר, ירושלים 1995 (להלן: שרגאי, הר המריבה); מוטי ענברי, פונדמנטליזם יהודי והר הבית, מאגנס, ירושלים 2008. על תגובת הציבור החרדי ראו את מחקרו העדכני של יאיר הלוי, 'תגובות הזרם החרדי המרכזי למלחמת ששת הימים', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2011 (להלן: הלוי, 'תגובות הזרם החרדי').

10. הלוי, 'תגובות הזרם החרדי'.

11. שרגאי, הר המריבה, עמ' 15-27.

12. עובדיה יוסף, 'דין כניסה למקום המקדש בזמן הזה', קול סיני, ו, 70 (אלול תשכ"ז), עמ' 211-220 (להלן: יוסף, 'דין כניסה למקום המקדש'). ראו גם: הנ"ל, 'בדין כניסה למקום המקדש בזמן הזה', בתוך: יצחק רפאל (עורך), תורה שבעל-פה: הרצאות בכינוס העשירי לתורה שבעל-פה, מוסד הרב קוק, ירושלים מנחם-אב תשכ"ח, עמ' נא-סא.

הרב עובדיה הציב במוקד פסיקתו את קדושת המקום. בקרב החוגים הדתיים-לאומיים הרדיקליים נתפסה קדושה זו כמקור לרצון להתקרב אל ה' הבית,¹³ ואילו אצל הרב עובדיה, הקרוב לחוגים החרדיים, זו היתה בדיוק הסיבה הראויה להתרחקות. לטענתו, קדושת המקדש נמשכת גם לאחר חורבנו, ומאחר שלשיטתו אין היהודים בזמננו יכולים לנהוג בהתאם לכללי הטהרה המתחייבים על פי ההלכה לפני עלייה להר הבית, הרי כולם בחזקת 'טמאים'. מכאן שאין לעלות להר הבית, שכן התחומים האסורים לכניסה למי שאינו טהור אינם ברורים דיים, ולמעשה מי שעושה כן 'מתחייב באיסור כרת',¹⁴ כלומר מסתכן בנפשו – לא מידי אדם, כי אם מידי שמים, בשל העברה על דיני הטהרה והטומאה בבית המקדש.

הריחוק שהעדיף הרב עובדיה והאיסור שביקש להטיל על העלייה להר הבית אינם רק עניין של הכרעה משפטית המורה לעשות כך או אחרת, והדבר בא לידי ביטוי גם בסגנון הכתיבה והעריכה של פסק ההלכה.¹⁵ בשיח הדתי-שמרני, המקנה סמכות ל'מילה',¹⁶ חשיבות גדולה לא פחות נודעת גם לדרך הצגתה של ה'מילה'. הדרך, טוענים אנתרופולוגים, טומנת בחובה לא פעם את לוז הביקורת הפוליטית הנחבאת בתוכן הדברים.¹⁷ דרך ההצגה

13. ראו למשל: יהודה עציון, 'ואין אנו יכולים לעלות ולראות? אנו יכולים – וקדימה לדרך!' נקודה, 134 (תש"ן), עמ' 37-4; אברהם סגל, 'בית מקדש ופיקוח נפש', יבנה המקדש, ז (תשמ"ח), עמ' 2-5. למחקר בנושא יחסם של החוגים הרדיקליים בציונות הדתית להר הבית ראו: ענברי, פונדמנטליזם; יונתן גארב, 'משיחיות, אנטינומיזם וכוח בציונות הדתית: מקרה המחותרת היהודית', בתוך: אשר כהן (עורך), הציונות הדתית: עידן התמורות – אסופת מחקרים לזכר זבולון המר, מוסד ביאליק, ירושלים 2004, עמ' 323-363. כן ראו את עבודתה האתנוגרפית של שרינה חן, 'ספיות וקדושה בטקסט ובטקס בקרב שוחרי המקדש', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, כד-כה (2006-2007), עמ' 245-265.

14. יוסף, 'דין כניסה למקום המקדש', עמ' 211.

15. גישה הפוכה לריחוק הזה אפשר למצוא בדיונו בבעיית העגונות בעקבות מלחמת יום הכיפורים. הרב עובדיה יוסף פותח שם בצוק העתים ובין היתר כותב בהקדמתו כך: 'בעקבות מלחמת יום הכיפורים [...] נתבקשתי מחברי, הרב מרדכי פירון [...] והרב גר נבון [...] לשבת יחד אתם בראש בית הדין לעניני עגונות, כדי לדון ולפסוק בקרוב לאלף תיקים של חללי צה"ל הקדושים, הי"ד [...] שע"ז אמר שלמה ראייתי דמעת העשוקים ואין להם מנחם, וכל מי שמתיר עגונה אחת [...] כאילו בנה אחת מחרבות ירושלים [...]'. הרב עובדיה יוסף, 'התרת עגונות של מלחמת יום הכיפורים', בתוך: יצחק רפאל (עורך), תורה שבעל-פה: הרצאות בכינוס הארצי השבעה עשר לתורה שבעל-פה, מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ה, עמ' יא-כה, בעמ' יא.

16. מנחם פרידמן, 'מסורת שאברהם: כיצד ניצחה האות הכתובה את המסורת החיה – עיון בפולמוס השיעורים', בתוך: עמיחי ברהולץ (עורך), מסע אל ההלכה: עיונים בין-תחומיים בעולם החוק היהודי, ידיעות אחרונות, תל אביב 2003, עמ' 196-218; Haym Soloveitchik, 'Rupture and Reconstruction: The Transformation of Contemporary Orthodoxy', *Tradition*, 28, 4 (1994), pp. 64-130.

17. טלל אסד, כינון החילונית: נצרות, אסלאם, מודרניות (תרגום מאנגלית זהר כוכבי), רסלינג, תל אביב 2010; Charles Hirshkind, *The Ethical Soundscape: Cassette Sermons and*

והעריכה האסתטית של חוות הדעת ההלכתית או הפסיקה יכולה אפוא לשמש גוף פרשנות לתוכן שעל פני הדברים נראה ענייני וחסר פניות.

קריאה בפסיקתו של הרב עובדיה בשאלת העלייה להר הבית אינה יכולה להתעלם מהלשון הרזה, היבשה, הדחוסה, העמוסה במראי מקום ובהתייחסויות הלכתיות מוקדמות. הסגנון הענייני כמו מסייע לפוסק למתן את ההתלהבות לנוכח הניצחון במלחמה והישגיה. הרב עובדיה גם לא הקדים כל הקדמה למאמרו. ברוח הימים שנכתבו בהם הדברים היינו מצפים לפחות להקדמה סיפורית קצרה שתקשר מעט בין מאמרו לרגשות העזים שעוררה בקרב יהודים שומרי מצוות רבים סאגת החזרה אל המקום הקדוש בעקבות הניצחון במלחמה שנתפס בעיניהם כאירוע נסי¹⁸; והנה, העלייה להר הבית הופכת מסוגיה הנקשרת באירוע שכבר אז נתפס כמאורע היסטורי לדיון משפטי-הלכתי יבש משהו, בבחינת פסיקה אחת מני רבות בהלכות ברכות או נטילת ידיים. מצד אחד הפסיקה הזו מבטאת את הכלת האירוע מתוך התייחסות רחבה למציאות החדשה ולמשמעותה ההלכתית, ומצד אחר הניסוח, העריכה, הלשון – כל אלה כמו קורצים לעמדה החרדית הראקציונית, שלפיה אמנם אירועי המלחמה חשובים, אך עדיין אינם הגאולה ה'אמתית'. מדובר בעוד אירוע מלחמה של הציונים, שאמנם הישגיהם בו הושגו בחסדי שמים, אך אין בו כדי לשנות את מצבם הארעי של היהודים שלאמתו של דבר עודם 'שרויים בגלות'.

הגישה השמרנית והמרסנת שנקט הרב עובדיה היטיבה לשרת את הניסיון הממלכתי של רשויות המדינה למנוע יהודים מלעלות אל הר הבית, אך היא גם קירבה אותו אל הגישה החרדית הראקציונית, שביקשה באותה העת למתן את התגובות המתלהבות שעוררו תוצאות המלחמה בחברה הדתית.¹⁹ האם היתה פסיקתו המפורטת של הרב עובדיה בסוגיית עליית יהודים להר הבית עניין הלכתי גרדא שעלה על סדר היום ומכאן נבעו גם לשון פסיקתו וסגנונה? ואולי לא היו הפסיקה וסגנונה אלא חלק מהלך הרוח השמרני בהנהגה החרדית החדשה, שביקשה למתן את ההתלהבות ולהחזיר את הסדר השמרני על כנו? או שמא היו חלק מניסיונו של הרב עובדיה להשתלב במוסדות הממלכתיים בלי שיהיה חייב לייצג את האינטרסים של הדתיים הלאומיים? תשובה אפשרית לשאלות אלו עולה מחוות דעתו בשאלת השטחים המוחזקים לאחר מלחמת יום הכיפורים.

Islamic Counterpublics, Columbia University Press, New York 2006, pp. 67-104
 Birgit Meyer, 'Religious Sensations: Why Media, Aesthetics, and Power Matter
 in the Study of Contemporary Religion', in: Hent De Vries (ed.), *Religion: Beyond a
 Concept*, Fordham University Press, New York 2008, pp. 704-723

18. ראו למשל: יהושע משה, 'הקדמה', ספר אזני יהושע: ליקוטי דינים וחיודשי תורה על הש"ס ורמזים על התנ"ך וחמו"ל, ירושלים תשל"ב.

19. הלוי, 'תגובות הזרם החרדי', עמ' 102-123.

התנגדות למגמות רדיקליות

בקיץ 1973 נבחרו עובדיה יוסף ועמיתו־יריבו שלמה גורן לשמש רבנים ראשיים של מדינת ישראל, זה במשרת הרב הראשי הספרדי, וזה במשרת הרב הראשי האשכנזי. גורן, לשעבר הרב הצבאי הראשי, נבחר בתמיכת חוגי הציונות הדתית ואנשי המערך, מתוך שסברו כי יסייע להפגת המתח ביחסים בין המדינה לרבנות הראשית. עובדיה יוסף נבחר בתמיכתם של חוגי החרדים, שראו בו פוסק הלכה הקרוב להשקפתם.²⁰ ואולם עד מהרה התברר ציפיותיהם ממנו לנוכח הקו העצמאי שנקט. דרכו העצמאית ניכרה בין היתר בעמדתו המתונה והפשרנית בשאלת המעמד שיהיה לשטחים מכוח הסכם שלום עם מדינות ערב. הרקע לדעה שהביע בעניין השטחים היה הסערה המדינית שפרצה כשנה לאחר מלחמת יום הכיפורים. ישראל ומצרים חתמו אז על הסכם ביניים שאשרר את מחויבותן להמשך הפסקת האש וליישוב הסכסוך ביניהן בדרכי שלום. מכוח ההסכם נסוגה ישראל משטח שכלל את רוב שדות הנפט בסיני. המשא ומתן המדיני והנסיגה נענו בהפגנות סוערות שהובילו מפלגות הימין וניצני תנועת ההתנחלות הציונית־דתית בגדה המערבית. את לוז הטענה של חוגים אלו סיכם מנהיג הליכוד מנחם בגין: 'צריך להסביר את הדבר היסודי הזה, הערבים אינם מוכנים לעשות הסכם שלום לא עם תכנית הליכוד ולא עם תכנית המערך. זוהי אמת לאמיתה [...] ארץ ישראל היא שלנו והזכות עליה משולבת בביטחון הקיים'.²¹

באותה תקופה מדינית סוערת נשאלו הרבנים הראשיים שלמה גורן ועובדיה יוסף בראיון עיתונאי מה עמדתם בעניין נסיגה מהשטחים תמורת הסכם שלום.²² הרב גורן, המקורב לחוגי הציונות הדתית, דחה אפשרות זו על הסף. הוא עמד על הערך שההלכה מייחסת לדעתו לקדושתה של ארץ ישראל ועל האיסור שחל על יהודים למסור אותה לידי זרים. הרב עובדיה, לעומת זאת – שכזכור מונה לא מכבר לתפקיד הרב הראשי הספרדי בתמיכתם של החרדים – ענה כי אכן מדובר בשאלה הלכתית, אולם העיקרון שיש לעסוק בו אינו קדושת הארץ כי אם קדושת החיים, ובלשון ההלכה היהודית – 'פיקוח נפש'. לשיטתו, בעניינים של פיקוח נפש יש לדרוש במומחים, וכך, כשם שבעניינים רפואיים נועצים ברופאים, בענייני מדיניות וביטחון יש לפנות אל מדינאים ואנשי צבא, שמומחיותם בעניינים שכאלה. אם יקבעו המומחים כי המשך השליטה בשטחים יכול להביא למלחמה ולנפגעים רבים, הרי מדובר בפיקוח נפש שיש בו כדי לדחות את מצוות יישוב הארץ. מי שהתרשם כי עמדותיהם הקוטביות של שני הרבנים הראשיים שיקפו את היחסים העכורים ביניהם²³ יותר משיקפו מחשבה הלכתית צרופה עמד על טעותו לנוכח הדברים

20. לאו, ממרן עד מרן, עמ' 101-102.

21. פרוטוקול ישיבת מרכז חרות, 24 באוקטובר 1974, ארכיון מכון ז'בוטינסקי, תיק ה 1 – 24/2/1.

22. לאו, ממרן עד מרן, עמ' 106-107.

23. על היחסים העכורים בין הרב גורן לרב יוסף ראו: אריה דיין, המעיין המתגבר: סיפורה של תנועת ש"ס, כתר, ירושלים 1999, עמ' 29-37 (להלן: דיין, המעיין המתגבר).

הסדרים, המנומקים והמפורטים שאמר הרב עובדיה בנושא בכינוס תורני שנערך באוגוסט 1979 בירושלים. ברקע הדברים עמדו מצד אחד הסכם השלום הטרי עם מצרים והסכמתה של ישראל להחזיר למצרים את חצי האי סיני, ומצד אחר תנועת ההתנחלות בגדה המערבית, שהחלה לצבור תאוצה ולקבוע עובדות בשטח. הפעם הביע הרב עובדיה את דעתו בפרוטרוט, בפני קהל המכיר את השיח הרבני וההלכתי. הוא חזר על הדברים בפומבי כעבור עשר שנים, בכינוס תורני דומה, הפעם לנוכח שיח מדיני סוער בעניין ההתקוממות הפלסטינית, האנתפאדה, והדרישה הגוברת מבית ומחוץ להיענות לתביעות הפלסטינים.²⁴ יש המייחסים את עמדתו המתונה של הרב עובדיה יוסף בשאלת החזרת השטחים למעורבותו, בהיותו רב ראשי, בהתרת נישואיהן של עשרות נשות חיילים ישראלים שנחשבו נעדרים במלחמת יום הכיפורים.²⁵ לדעתם, בעבודה ההלכתית המורכבת שנדרשה לשם כך, שהיתה כרוכה גם בשמיעת עדויותיהם של חברים לנשק ובעיון בראיות שונות, נחשף הרב עובדיה למוראות המלחמה ולתוצאותיה הקשות,²⁶ ואלה הובילו אותו לראות בהסדר שלום עניין של פיקוח נפש לכל דבר, ולא עניין פוליטי גרדא. ואכן, יותר מרמז להיותן חלק משיקוליו יש בהתייחסותו של הרב יוסף למלחמת יום הכיפורים בנוסח הערוך של הדברים שנשא בכינוס התורה שבעל-פה ב-1979.²⁷ עם זאת, יש לתת את הדעת גם לתנאים החברתיים והאידיאולוגיים שפעל בהם אז הרב עובדיה כדמות רבנית הצוברת עצמה והכרה, שאחד הבולטים שבהם הוא המאבק האידיאולוגי בין הקו הציוני הדתי הרדיקלי והמשיחי ובין הקו החרדי המסוגר והראקציוני.

שלא כמו עמדתו של הרב עובדיה בדבר העלייה להר הבית, בשאלת החזרת שטחים תמורת שלום נמצא כי בשום מקום הוא לא הביע את דעתו בצורה של הלכה פסוקה. בכל מקום שהועלו דבריו על הכתב ניכר שאין בהם הוראת הלכה, שכן לדעת הרב עובדיה טרם נוצרו, וספק אם ייווצרו, הנסיבות שחוות דעתו יפה להן:

אינני בא לפסוק היום מה ממשלת ישראל צריכה לעשות לאור ההלכה, אם להחזיר שטחים מארץ ישראל או לא. וזאת משתי סיבות: [...] זה אינו מעשי כיום. וזאת מפני שלעת עתה אין לנו עם מי לדבר, כי הערבים דורשים מאיתנו להחזיר להם את כל שטחי ארץ ישראל, ובכללם ירושלים, דברים שכל מפקדי הצבא והמדינאים בארץ

24. הרב עובדיה יוסף נתן פומבי לדעתו על כמה בימות. ראו לדוגמה: הרב עובדיה יוסף, 'החזרת שטחים מארץ ישראל במקום פקוח נפש', בתוך: יצחק רפאל (עורך), תורה שבעל-פה: הרצאות בכינוס הארצי העשרים ואחד לתורה שבעל-פה, מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ם, עמ' יב-כ (להלן: יוסף, 'החזרת שטחים'); לנוסח שאינו ערוך ראו: הנ"ל, 'התרת מסירת שטחים מארץ ישראל כדי למנוע פיקוח נפש, אוגוסט 1979', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), אנו מכריזים בזאת: 60 נאומים נבחרים בתולדות ישראל, כנרת זמורה-ביתן, אור יהודה 2008, עמ' 176-180 (להלן: יוסף, 'התרת מסירת שטחים'); הנ"ל, 'מסירת שטחים מא"י במקום פיקוח נפש', תחומין, י (תשמ"ט), עמ' 34-47.
25. ראו לעיל הערה 15.
26. פיקאר, משנתו של הרב עובדיה, עמ' 158, הערה 19. ראו עוד: דיין, המעיין המתגבר, עמ' 199.
27. יוסף, 'החזרת שטחים', עמ' טו.

ישראל מתנגדים להם בתוקף [...] והסיבה השנייה היא [...] שדעות המומחים חלוקות בעניין, ואיני מתיימר להכריע בשלב זה בין העמדות הצבאיות והמדיניות השונות.²⁸

נשאלת אפוא השאלה: אם אכן מדובר בשאלה תאורטית ביסודה, תרגיל אינטלקטואלי תורני, מדוע כה חשוב היה לרב עובדיה לחזור מפעם לפעם על עמדתו זו? דומה כי הן התשובה בשאלת העלייה להר הבית והן התשובה בשאלת הוויתור על שטחים תמורת שלום תורמות להתבוננות בדרך שבה ביקש הרב עובדיה לכבוש לו מקום של דמות רבנית מובילה ועצמאית בעולם היהודי האורתודוקסי בכלל ובישראל בפרט. ביסוסו של מקום כזה היה חלק בלתי נפרד מהמהפכה – הן החרדית הן הספרדית – שביקש לחולל ברבנות הראשית. מצד אחד היה הרב עובדיה תוצר מובהק של התמורה החרדית ההיסטורית שחלה באליטות הרבניות המזרחיות. את לימודיו עשה בישיבת פורת יוסף, שבמגמתה המרכזית היתה קרובה בהשקפתה אל העולם החרדי האשכנזי, אף שהקפידה על שמירת הזהות המזרחית.²⁹ מצד אחר אין להתעלם מהמסלול הממלכתי שעשה לאורך שנותיו מדיניות לרבנות. יהיו מי שיתוהו מה הרבותא בכך, שכן יש במוסדות הרבנות לא מעט רבנים ודיינים מהעולם החרדי, שבהשקפתם, באורח חייהם ובמגעם עם הציבור הם נותרים למעשה חרדים. אכן, יש רבנים רבים כאלה, אך דווקא בכך הרב עובדיה נבדל מהם. לאורך שנות הקריירה הרבנית של הרב עובדיה היה ברור למדי שהוא בונה לו אט-אט מעמד של פוסק הלכה בולט.³⁰ שאלות מכל העולם היהודי שומר המצוות הובאו לפניו, והוא פסק בהן. מנקודת המבט החרדית, פוסק בעל שם, בעל פוטנציאל להפוך ל'גדול', כפי שמכונה פוסק כזה בלשון החרדית, אינו יכול להתפרנס מן ה'ממלכה' ולהיות חלק מהמעשה המדינתי הציוני; ואולם לא כך סבר הרב עובדיה. בשלב כלשהו בדרכו שאף הרב עובדיה לעבור מן הדיינות, היכולה להיתפס כעיסוק המפרנס בכבוד יחסי, לעמדת הרבנות ה'ממלכתית', המזוהה עם הריבונות. פירוש הדבר הוא כי הרב עובדיה ביקש להבקיע דרך אל מוסד שמנקודת המבט הציונית רתית הוא המוסד הרבני המוסמן, ואילו מנקודת המבט החרדית הוא מבטא את כל מה שסוטה במעשה הציוני. כך מצא את עצמו מהלך על קו תפר בין מי שביקשו להפוך את הרבנות הראשית למוסד שבראשו עומדים רבנים מנהיגים ובין מי שביקשו להפוך את הרבנות הראשית למוסד שבראשו עומדים פקידים הנושאים בתואר רבנות. מבחינה זו בנה הרב עובדיה לאורך שנות השישים והשבעים מעין עמדה עצמאית ביחס לעולם שממנו בא.

28. יוסף, 'התרת מסירת שטחים', עמ' 178.

29. נרי הורוביץ, 'הרב עובדיה יוסף – השנים המעצבות', בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), ש"ס – היבטים תרבותיים ורעיוניים, עם עובד, תל אביב 2006, עמ' 204.

30. התהליך בולט למשל ביחסו של כתב העת התורני קול סיני לדמותו של הרב עובדיה יוסף לאורך שנות השישים. ראו למשל: 'גאון ישראל הרב עובדיה יוסף שליט"א: מתולדותיו ומפעליו', קול סיני, ג, ו (אדר התשכ"ד), עמ' 143-144.

ביטוי לקו העצמאי הזה אפשר למצוא בדרך שבה בחר כפי שראינו להתמודד עם סוגיות מדיניות. ככלל, פוסקי הלכה בציבור החרדי נמנעים לרוב מלעסוק בשאלות מדיניות בכלים של בירור הלכתי דקדקני. הם נוטים לדון בשאלות אלו מתוך 'דעת תורה'. מונח זה, הלקוח מהלשון החרדית, משקף באידאולוגיה החרדית צידוק רווח לדרך שבה מוסר הציבור לשיקול המנהיגות הרבנית הכרעות גם בתחומים שאין ההלכה מסדירה אותם לכל פרטיהם, ובכללן הכרעות הקשורות למציאות הפוליטית המודרנית, שלעיסוק בהן אין תקדים בשיח ההלכתי המסורתי. הנאמנים והרבנים מניחים כי המנהיג הדתי, מתוקף בקיאותו בתורה ובזכות סגולותיו הרוחניות, ניחן גם בכישורים להעריך נכונה את המציאות ומתוך כך להוליך את צאן מרעיתו בדרך הנכונה גם בכל עניין הקשור לעולם המעשה.³¹ במידה רבה אפשר לראות ב'דעת תורה' מנגנון העוקף את הדיון ההלכתי מתוך רתיעה, שמקורותיה אידאולוגיים, מתרגום המציאות המדינית המודרנית לקטגוריות הלכתיות. אם נאמץ פרשנות זו, נוכל לטעון באופן תאורטי כי צדה המנוגד של 'דעת תורה' הוא גישה שנוכל לכנותה 'דעת תורה מנומקת'. אין הכוונה להכרעה הלכתית בנוסח המסורתי, כלומר ל'פסיקת הלכה', אלא לחתירה לטיעון הלכתי, תאורטי ביסודו, המנסה לפרש את המציאות באמצעות קטגוריות הלכתיות אך בלי להכריע בהן. הדפוס של 'דעת תורה מנומקת' דומה מאוד לדרכם של פוסקים מהזרם הציוני הדתי, והמעטים הסוטים מדפוס זה אכן מוצגים בשיח הפנימי של חברה זו כ'חרדים'. מנקודת המבט החרדית הקלסית, דעת תורה הנתמכת בנימוקים הלכתיים היא בזבוז זמן תורני ופוליטי, ואולי יש בה גם שמץ של הכרה במעשה הציוני הריבוני. מנגד, מבחינתו של הרב עובדיה דעת תורה מנומקת היא דווקא חלק בלתי נפרד מאחריותו ה'ממלכתית', אחריותו של מי שבהיותו הרב הראשי רואה את עצמו רבם של ישראל. נחזור כעת אל עמדתו בסוגיית הר הבית והשטחים.

שאלת הר הבית ושאלת החזרת השטחים הן שתיהן שאלות בעלות משמעות מדינית. בשתיהן קובע הרב עובדיה דעת תורה מנומקת המתרגמת אותן לקטגוריות הלכתיות. כך הוא ממקם את עצמו בעמדה הלכתית עצמאית שאינה מתבדלת או מסתגרת כמו הזרם החרדי.³² אך אין לטעות: אין בעמדה זו כדי להפוך את הרב עובדיה לרב ציוני-דתי.

31. גרשון בקון, פוליטיקה ומסורת: אגודת ישראל בפולין 1916-1939, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2005, עמ' 50-54; ידידיה צ' שטרן, 'נגישותה של ההלכה לסוגיות מדיניות', משפט וממשל, ד, 1 (1997), עמ' 215-242; בנימין בראון, 'דוקטרינת דעת תורה: שלושה שלבים', בתוך: יהודע עמיר (עורך), דרך הרוח: ספר היובל לאליעזר שביד, ב, מכון מנדל למדעי היהדות, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2005, עמ' 537-600; יעקב כ"ץ, 'דעת תורה: הסמכות הבלתי מסויגת שטוענים לה בעלי ההלכה', בתוך: עת לחקור ועת להתבונן: מסה היסטורית על דרכו של בית ישראל מאז צאתו מארצו ועד שובו אליה, מרכז זלמן שזר, ירושלים 1999, עמ' 157-168; מרטין סלר, 'עמדת פוסקי ההלכה כלפי מערכת המשפט של מדינת ישראל', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע תשס"ט.

32. יש מי שמוצא מקום להשוות בהקשר זה בין הפסיקה האקטיבית של הרב עובדיה לגישת המשפטית האקטיביסטית מבית מדרשו של נשיא בית המשפט העליון בדימוס הפרופסור אהרן ברק. ראו: חיים שיין, מדינת היהודים שלב הסיכומים: הרב עובדיה יוסף והנשיא אהרן ברק, פרי הוצאה לאור, תל אביב 2003.

אדרבה, דווקא באמצעות המעורבות בשאלות מדיניות הוא מזמין את עצמו לפולמוס אידאולוגי ישיר וחרף עם הציונות הדתית, המושפעת מאז מלחמת ששת הימים, וביתר שאת לאחר מלחמת יום הכיפורים, מהזרם הרדיקלי המשיחי.³³ כדאי לשים לב שהביקורת של הרב עובדיה מופנית בעיקר כלפי השקפה זו, שאותה הוא מתמצת במילים האלה: 'שכאלו חשיבותה של מצוות ישוב ארץ ישראל עולה על מצוות פיקוח נפש, וצריך למסור את הנפש על מצוות ישוב ארץ ישראל'.³⁴ עמדה זו מוטעית בעיניו של הרב עובדיה. דומה שבדיונו התאורטי הוא מבקש להשליט סדר בדברים. הוא אינו ממעיט בחשיבותה של מצוות ישוב ארץ ישראל, שהוא רואה בה ערך מסורתי חשוב, אך הוא מבקש להרחיק אותה מהפרשנות של הרדיקלים שבקרב הציונות הדתית. את זאת הוא עושה באמצעות קביעתו שלהלן:

אם יתברר למעלה מכל ספק שיהיה שלום אמת בינינו לבין שכנינו הערבים אם יוחזרו להם השטחים, ולעומת זאת קיימת סכנת מלחמה מיידית אם לא יוחזרו להם השטחים – יש להחזיר להם השטחים, משום שאין לך דבר העומד בפני פיקוח נפש. ולכן צריך לדון בדבר בכובד ראש כראוי לאחר חוות דעת מוסמכת ממפקדי הצבא והמדינאים המומחים בענייני ביטחון, וכתורה יעשה [...] והשם יתברך ייתן בלב שרי הממשלה ויועציה לעשות הכול לטובת הישוב בארץ ישראל, ויתקנם בעצה טובה מלפניו.³⁵

סייג זה מעיד על רצונו של הרב עובדיה להתמקם בין העמדה החרדית המסוגרת, הנרתעת מביטויי הכוח והעצמה הצבאית של הציונות,³⁶ ובין עמדה ממלכתית רציונלית, המבקשת לפתור את השאלה המדינית בהתאם לאינטרסים של המדינה, ואת אלו, לדעת הרב עובדיה, ראוי שיקבעו מומחים לדבר, ולא סמכות דתית כלשהי. במילים אחרות, בעניין זה הרב עובדיה מעדיף בעצם מערכת שיקולים של סמכות ממלכתית, גם חילונית, ממערכת של שיקולים שאנשי הציונות הדתית הרדיקלית מציגים אותם כשיקוליה של סמכות דתית. אין זו עמדה ציונית דתית, אלא עמדה חרדית.

באמצעות הדיון בהחזרת שטחים נמצא כי הרב עובדיה כמו מבקש לסתור את הנחת היסוד האסכטולוגית של רבני הציונות הדתית ביחסם להישיגי ישראל במלחמת ששת הימים.³⁷ דומה שהוא מבקש להעמיד את הציונות הדתית על מקומה ולהזכיר לה כי לא

33. גדעון ארן, 'מציונות דתית לדת ציונית: שורשי גוש אמונים ותרבותו', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1987 (להלן: ארן, 'מציונות דתית לדת ציונית').

34. יוסף, 'התרת מסירת שטחים', עמ' 179.

35. שם, עמ' 180.

36. על יחס המורכב של החרדים לכוח ראו: יוחאי חקק, מאוהלה של תורה למאהל טירונים: מפגש בין מודלים תרבותיים, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, ירושלים 2003; נורית שטרלר, 'הצבא בעיני החרדים: חלום, פנטזיה ויצר הרע', סוציולוגיה ישראלית, ו (2004), עמ' 69-90.

37. ראו בהקשר זה את פרשנותו של גדעון ארן שעוד לא נס לחה, בתוך: ארן, 'מציונות דתית לדת ציונית'.

היא 'בעלת הבית' החדשה, כפי שהיתה רוצה לחשוב, אלא הסדר המדינתי הֶרָאלי, המזוהה עדיין עם הציונות החילונית. גישה זו לא רק חושפת את המחלוקת האידאולוגית בין הרב עובדיה ובין חוגי הציונות הדתית. היא גם מבקשת להרחיק אותה מהשאפה להוביל את המפעל הציוני. גישתו של הרב עובדיה, כמו הגישה החרדית הקלסית, מעדיפה את שליטת הציונות החילונית במציאות משליטת הציונות הדתית.³⁸ נראה כי בציונות החילונית הוא רואה תינוק שנשבה שאפשר ללמדו מחדש את הדרך אל המסורת. בציונות הדתית לעומת זאת הוא רואה מומר או בן כלאיים. מבחינתו של הרב עובדיה יוסף אין לו אפוא ויכוח בנוסח חסידי סאטמר עם הציונות כשלעצמה. הוא מקבל את המדינה ואת המעשה הציוני כעובדה פוליטית, אך דוחה בשתי ידיו את הפרשנות הדתית-לאומית המשיחית המיוחסת לקיומה של המדינה.

התייחסות חרדית והישרדות

אחד הנימוקים הלא הלכתיים שהרב עובדיה מסביר באמצעותם את עמדתו ההלכתית הוא הצורך להימנע מסיכון מיותר. טענה זו מתיישבת לכאורה עם העמדה החרדית הקלסית שיש להכיר בגבולות הכוח ואין להתגרות בגויים, ואולם יש לתת את הדעת גם לנימוק המשמש את הרב עובדיה להבהרת הסיכון המיותר הזה. הנימוק מתמקד בתיאור הסיפורי שהוא מתאר את אופיים של האויבים המסכנים את היישוב היהודי בארץ ישראל. אלו מתוארים באחת הגרסאות שהורפסה בימי ש"ס במילים האלה: 'חיתו טרף אשר לא ישאו פנים לזקן ולנער לא יחוננו. ולכן עלינו להחזיר השטחים לסלקם מעלינו'.³⁹ זו שורה קצרה, אך היא ממחישה היטב את נקודת המבט של הרב עובדיה אשר ש"ס מאמצת למעשה בדרכה אל תהליך השלום. הסכם שלום, יטען הרב עובדיה, אינו עניין של אהוות עמים. הסכם שלום הוא כורח הנובע מן הסכנה הקיומית הכרוכה בעימות עם הערבים. אלה מצטיירים בעיני הרב עובדיה כחיות טרף; אויב אכזרי, לא אנושי, שאינו חס גם על חסרי האונים. עמדה זו עולה בקנה אחד עם העמדה החרדית המאפיינת את הגישה החרדית הקלסית למעשה הציוני ולהשלכותיו על יחסי ישראל והעמים, אולם היא מוסיפה עליה היבט חדש: דה־הומניזציה ודמוניזציה של מי שצריך לעשות עמם 'שלום' – כלומר הסדר מדיני זמני – הערבים.

38. העדפה זו עולה מתוך המחקרים האלה: מנחם פרידמן, 'התמודדות החוגים הדתיים עם הקמת המדינה כביטוי מובהק של "החזרה להיסטוריה"', בתוך: שמואל נח אייזנשטרט ומשה ליסק (עורכים), 'הציונות והחזרה להיסטוריה', יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 1999, עמ' 447-463; נרי הורוביץ, 'החרדים ובית המשפט העליון: שכירת כלים בפרספקטיבה היסטורית', כיוונים חדשים, 5 (2001), עמ' 22-78.

39. יוסף, 'החזרת שטחים', עמ' טו.

הדימוי הדמוני של הערבים חוזר ונשנה בשיח של התרבות החרדית-מזרחית המזוהה עם מסריה של ש"ס. נוכל למצוא אותו גם בשיח המנהיגות הרוחנית והפוליטית של התנועה וגם בתרבות העממית שלה. הדימוי הזה מלווה בפרדוקס מעניין. מצד אחד אנשי ש"ס, ובהם הרב עובדיה, אינם נרתעים משימוש בביטויים הקשורים לתרבות הערבית ומהפיכתם לחלק בלתי נפרד מהרפרטואר האתני שבאמצעותו הם מבקשים לייחד את עצמם⁴⁰ – דוגמה בולטת היא ניגוני החזנות ולחני הפיוטים ועיבודיהם. מצד אחר אין להתעלם מהקו המיליטנטי והקסנופובי שהם נוקטים כלפי הערבים. אלה ומנהיגיהם זוכים לשלל כינויים מעליבים המטפחים חלוקה דיכוטומית בין שתי הקבוצות. גם תהליך השלום מבחינה זו אינו תהליך של גישור, אלא תהליך של הפרדה דווקא.

דומה כי הרצינול האידאולוגי הזה של ש"ס – ההפרדה – עולה בקנה אחד עם עמדות שמפלגות השמאל והמרכז הציוניות בישראל מביעות משנות התשעים בשאלת ההיפרדות ומשווה לה דימוי מתון, והעמדה המיליטנטית והקסנופובית שנוקטת ש"ס כלפי הערבים מסייעת לה ולדובריה בשטח לאזן את הדימוי הזה בעיני מחנה הימין הפוליטי שעמו נמנים מרבית מצביעיה. עמדה זו מאפשרת לש"ס לפתח עמדה לאומנית אלטרנטיבית, המתחרה בעמדה הלאומית-טריטוריאלית של חוגי הציונות הדתית. אנשי ש"ס יאמרו כי הבעיה המרכזית שאזרחי ישראל היהודים צריכים להתמודד עמה אינה שאלת ההחזקה ב'טריטוריה יהודית', כי אם ההחזקה בטריטוריה שבה הכול, או למצער הרוב, יהודים. לעומת הזרם הרדיקלי בציונות הדתית, הרואה באחיזה יהודית בטריטוריה את תכלית הריבונות הציונית, ש"ס בראשות הרב עובדיה יוסף מבקשת להציג גרסה של לאומנות יהודית המציבה במרכז סדר היום את השמירה על הרוב היהודי. ברוב היהודי היא רואה יסוד אתני בעל ערך סגולי כשלעצמו, ולכן היא תקדם גם סדר יום פוליטי לאומני המתמקד בשמירה על ההגמוניה שלו ועל גבולותיה היהודיים של החברה.

דיון וסיכום: פיקדון האידאולוגיה המדינית של הרב עובדיה יוסף

גישתו המרסנת, האנטי-רדיקלית וההישרדותית-לאומנית של הרב עובדיה לתהליך המדיני בישראל מצטרפת לכדי גישה עקרונית שאפשר לתארה 'פרגמטיות מדינית דרוכה'. מדובר בבחינה מתמדת של התמורות במציאות המדינית מתוך התחשבות בדרישות ההלכה, בהלך הרוח בקהילה ובהשלכות הקיומיות של המדיניות על הקולקטיב היהודי במדינת ישראל. לאורך שנות התשעים סייעה עמדה מורכבת זו לש"ס להבדיל את עצמה הן מהמינימליזם החרדי-אשכנזי והן מהאקטיביזם הדתי-לאומי ולהציג את עצמה כמפלגה הנוקטת קו מדיני פרקטי שמאפשר לה להשתלב בהרכבים קואליציוניים מגוונים.

40. חביבה פדיה, 'העיר כטקסט והשוליים כקול', בתוך: ישראל כץ, זאב דגני ותמר גרוס (עורכים), אי-כאן: שפה, זהות, מקום, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2008, עמ' 127-165.

בעשור האחרון, לאחר התפנית המדינית המשמעותית ביחסים בין ישראל לתנועה הלאומית הפלסטינית, תמצתה ש"ס את גישתה המדינית בפרק קצר ב'מסמך העקרונות' שלה. וכך נאמר בפרק הזה, 'מדיניות שלום' כותרתו:

תנועת ש"ס מבקשת ושואפת לחיות בשלום ובכטחון עם שכנותינו מדינות ערב, על פי סידורי בטחון שמטרתם להגן על כל נפש מישראל.
 אין לקבל הסדר המבוסס על תכתיבים של מדינות אחרות, או על הימור בעתיד העם בישראל.
 ירושלים אינה נושא למיקוח או לחלוקה.⁴¹

הניסוח הזה מעורפל פחות מכפי שנדמה. ראשית, הוא מלמד כי ש"ס ערה למציאות המדינית שישראל נתונה בה מאז מלחמת יום הכיפורים – הניסיון להגיע להסדרים מדיניים עם מדינות ערב והפלסטינים כדי לשים קץ לסכסוך בין ישראל לערבים. שנית, הוא מלמד כי ש"ס ערה לאפשרות של פשרות טריטוריאליות עם מדינות ערב והפלסטינים בתמורה להסדרי בטחון מלאים. נוסף על כך, שלא כמו במציעיהן של המפלגות הדתיות לאומיות, המושפעות מהחוגים הרדיקליים, אין בפרק המדיני הזה התייחסות כלשהי לקדושתה של הארץ. גם סוגיית ירושלים אינה מוסכרת כמונחים של קדושה. די להזכיר את השם 'ירושלים', ואף אין צורך לציין את גבולותיה. כך הדבר גם בפועל. בסוגיות מדיניות שנדונו סביב שולחן הממשלה נקטה ש"ס לרוב עמדה ניטרלית או מתנגדת, אך לא סתרה בכך את הוות דעתו ההלכתית של הרב עובדיה, משום שלא תמכה את עמדתה בנימוקים רדיקליים משיחיים, אלא דווקא בנימוקים ביטחוניים או בטעמים מסורתיים, כמודגם בעמדותיה בעניינים הקשורים למקומות הקדושים ביהודה ובשומרון.

דפוס 'הפרגמטיות המדינית הדרוכה' ניכר היטב ביחסה של ש"ס לאזורי יהודה ושומרון, שפוזרים בהם אתרים של פולחן דתי עממי שעל הביקור בהם אין הגבלות הלכתיות מהסוג המונע את העלייה להר הבית.⁴² עם הבולטים שבאתרים הללו נמנים למשל קברי האבות בחברון, קבר רחל בפאתי בית לחם, קבר יוסף בעיר שכם וקבר יהושע בכפר כיה אל חארס שבשומרון. יהודים שומרי מסורת פוקדים אותם מאז מלחמת ששת הימים לא רק מתוך עניין תיירותי אלא משום שהביקור בהם הוא חלק בלתי נפרד מהפרקטיקה הדתית העממית. בעקבות מלחמת ששת הימים הורחבה אפוא 'הגאוגרפיה הקדושה' של הקבוצות היהודיות הדתיות במדינת ישראל,⁴³ ומכאן שנוסף על המשמעות המדינית נודעת לשאלת

41. ראו את 'מסמך עקרונות תנועת ש"ס' באתר התנועה:

<http://www.shasnet.org.il/Front/NewsNet/reports.asp?reportId=126976>

42. שמואל ברקוביץ, מה נורא המקום הזה: קדושה, פוליטיקה ומשפט בירושלים ובמקומות הקדושים בישראל, כרטא, ירושלים 2006; נדב שרגאי, על אם הדרך: סיפורו של קבר רחל, שערים לחקר ירושלים, ירושלים 2005.

43. דורון בר, לקדש ארץ: המקומות הקדושים היהודיים במדינת ישראל 1948-1968, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2007.

החזרת השטחים גם משמעות הקשורה לרכיב בולט מאוד בדתיות העממית של הציבור החרדי והמסורתי של מצביעי ש"ס – פולחן הצדיקים.⁴⁴ לפיכך, בכל פעם שעולה שאלת מסירת שטחים על סדר היום המדיני, נמצא כי ש"ס, כמו המפלגות החרדיות האחרות, מעלה שיקולים משיקולים שונים, אך ללא קשר לעניין הלאומי-משיחי ואף לא לעניין הביטחוני. כך לדוגמה הצטרפה ש"ס בשנת 1994 למאבקה של אגודת ישראל נגד כוונתו של ראש הממשלה יצחק רבין להעביר את מתחם קבר רחל לפלסטינים; המאבק הצליח, והסדרים החדשים המיוחדים שנקבעו אז לתחזוקת המקום ולאחריות לו נשמרים עד עצם היום הזה.

בשנות התשעים היתה ש"ס ערה לפער שבין עמדת מנהיגה הרוחני ובין עמדות הציבור המזרחי שביקשה להנהיג. אחת הסממאות שהשתמשה בהן במערכת הבחירות הטעונה של 1996 היתה 'לא ימין ולא שמאל, רק גדולי תורה לשאול', שבה ביקשה להזכיר לבוחריה כי ש"ס היא מפלגה המונהגת על פי 'דעת תורה'. האם השתכנע ציבור המצביעים של ש"ס? האם שינו בוחריה את דעתם? סקרים מראים שלא. רבים מהם עדיין דורשים קו מדיני ניצי, אבל אין בהם כאלה שיוצאים בגלוי ובמאורגן נגד עמדתו של הרב עובדיה. מי שעשה כן מצא את עצמו מחוץ למחנה. עם זאת, הדבר לא הפריע לש"ס להצטרף חליפות לממשלות של הימין ושל השמאל.

ואולם אין לטעות. במציאות הפוליטית, הקו המדיני שנוקטת ש"ס בהשראת 'דעת התורה המנומקת' של הרב עובדיה יוסף אינו מובן לאור הדקויות שהצגתי במאמר זה. אנשי הון, ראשי מדינות, פוליטיקאים וציבור רחב של שומעים נחשפים מפעם לפעם לרטוריקה ולעמדה המדינית של הרב עובדיה בצורה ישירה.⁴⁵ המעניין הוא שכל אחד מהמאזינים שומע בדבריו מסר אחר: בשמאל הישראלי מתרשמים כי הרב עובדיה תומך בהחזרת שטחים תמורת שלום משום פיקוח נפש.⁴⁶ בימין הישראלי מתרשמים לא פעם שהרב עובדיה דווקא מתנגד להחזרת שטחים, אך לא משום קדושתם, אלא משום שהדבר אינו מעשי מבחינה פוליטית. לכן נוטים לראות בש"ס מפלגה שהקו המדיני שלה נועד לשרת את משימותיה הסקטוריאליות, שהמרכזיות שבהן הן השמירה על עולם הישיבות החרדיות (ספרדיות ואשכנזיות גם יחד) והחתירה להגמוניה במוסדות הדתיים הממלכתיים, כפי שעולה למשל מדברים שאמר הרב שלמה בניזרי, אחד מבכירי המפלגה בשנות התשעים, בריאיון לעיתון: 'אנשי ש"ס' לפעמים תופסים נושאים כבני ערוכה, וזה לא בוושה. הקו הראשון שלנו זה מוסדות תורה. אם אצטרך לאיים בתהליך השלום כדי לעזור

44. ראו למשל: יורם בילו ואיל בן-ארי, 'קדוש בצומתי משמעויות: על המיתופיקציה של הבאבא סאלי', בתוך: דוד אוהנה ורוברט ס' ויסטריך (עורכים), מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל אביב 1996, עמ' 290-303.

45. דיין, המעיין המתגבר, עמ' 198-208.

46. ראו: חיים רהט, ש"ס הרוח והכוח: איך ניצחה ש"ס את הפוליטיקה הישראלית, אלפא, רמת גן 1998, עמ' 113-114; יואל ניר, אריה דרעי: העלייה, המשבר, הכאב, ידיעות אחרונות, תל אביב 1999, עמ' 187.

לתלמודי התורה, זה לגיטימי'.⁴⁷ אכן, יש בדברים כדי לצייר את ש"ס כמפלגה סקטוריאלית 'סחטנית'. ואולם תפיסה כזאת מתעלמת ממחויבותה החרדית העקרונית של ש"ס לשמירה על חברת הלומדים החרדית ולקיומה בכל מחיר. עוד היא מתעלמת מאותה 'פרגמטיות מדינית דרוכה' שעמדתי עליה במאמר זה, ששורשיה בגישתו העקרונית של הרב עובדיה יוסף לשאלת התמורות המדיניות ההיסטוריות ומשמעותן לקיום היהודי בארץ ישראל. הלוליינות המיוחסת לש"ס שפתחנו בה איננה אפוא רק עניין של אסטרטגיה פוליטית הנחוצה להישרדותה. היא משקפת מתח אמת באידאולוגיה של ש"ס, לפחות כפי שקבע אותה מנהיגה הרוחני, הרב עובדיה יוסף: מצד אחד אחריות ממלכתית ובמרכזה דעת התורה המנומקת שלו, הרואה בכוחות הרדיקליים והמתבדלים איום אסטרטגי על 'הקהילה הגדולה', היא מדינת ישראל, שמנקודת מבטו לפחות הוא מבקש לשמש לה מנהיג רוחני; ומצד אחר אידאולוגיה של אחריות סקטוריאלית, שבמרכזה השאיפה לקדם את 'המהפכה הרוחנית' והרצון להשליט הגמוניה 'ספרדית'. העמדה המורכבת הזו, הנעה בין אחריות ממלכתית לאחריות סקטוריאלית, טלטלה לאורך השנים את ש"ס ושוותה לה דימוי של גורם הפכפך התורם לחוסר היציבות במערכת הפוליטית – לדוגמה בניסיונה לפרק את ממשלת האחדות הלאומית ב-1990. ואולם יש שאותה הפכפכות נהיית בידיה של ש"ס למקור לכוח המאפשר לה לשתף פעולה עם כל ממשלה כדי לקדם את מטרותיה. יישום 'הפרגמטיות המדינית הדרוכה' של הרב עובדיה ותנועת ש"ס הולך ונעשה מוגבל יותר ויותר בתנאים המדיניים והפוליטיים של העשור האחרון. יש לכך שלוש סיבות בולטות, והן הידרדרות היחסים בין ישראל לפלסטינים, מצוקת הדיוור ושאלת ירושלים. הידרדרות היחסים בין ישראל לפלסטינים, כפי שהתבטאה באירועי האנתפאדה השנייה, גרמה הקצנה בעמדות הישראלים, ובכללם מצביעי ש"ס ומנהיגיה, בעניין ההסדרים המדיניים עם הפלסטינים, שהיו למעשה למוקד תהליך השלום בין ישראל למדינות ערב. מצוקת הדיוור של הזוגות הצעירים, אחת הבעיות הכרוניות של חברת הלומדים החרדית, באה על פתרונה בכמה ערים ושכונות חרדיות שנבנו על קווי התפר של הגדה המערבית ומזרח ירושלים וסימנו את השטחים שהשתלטה עליהם ישראל במלחמת ששת הימים והיא מסוכסכת בעניינים עם הפלסטינים ועם מדינות ערב. ערים ושכונות אלו סיפקו דיוור זול יחסית לא הרחק ממרכזי החיים של חברת הלומדים החרדית.⁴⁸ לבסוף, אין להתעלם מסוגיה שש"ס דבקה בה בעמדה ניצית עקבית ונחרצת – החזרת חלקים מירושלים לידי לא יהודים. דומה שעניין זה הוא אחד הקווים האדומים שמצביעי ש"ס ומנהיגיה לא יוכלו לעבור. הסיבות לכך הן בעיקר תרבותיות. לירושלים, שלא כמו מקומות אחרים בגדה המערבית, יש מעמד מיוחד בקרב תומכי ש"ס. עמדה זו אף קיבלה כאמור מקום ב'מסמך העקרונות' של ש"ס, שנאמר בו בפירוש: 'ירושלים אינה נושא למיקוח או לחלוקה'.

47. פפר וזן, מרן.

48. לי כהנר, 'התפתחות המבנה המרחבי וההיררכי של האוכלוסייה החרדית בישראל', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2009.

שאלה אקטואלית מעניינת היא שאלת עמדתה האפשרית של ש"ס אם תקום בעתיד ממשלה בראשות קדימה, המצטיירת כעת כמפלגה מתונה מבחינה מדינית לעומת מפלגות הימין. אף שבשנים האחרונות קדימה תופסת את מקומה של מפלגת העבודה ההיסטורית בהובלת גוש המרכז-שמאל בישראל, קואליציה בראשותה של קדימה ובהשתתפותן של ש"ס מצד אחד ומפלגות השמאל מצד אחר אפשרית בהחלט לדעתי. ראשית, בש"ס יודעים היטב כי קדימה אינה מפלגת שמאל יונית ביסודה. קדימה היא מפלגה שגורמים יוניים וגורמים ניציים חברו בה יחדיו להקמתו של מרכז כוח פוליטי חדש; על טיבו של זה עוד יש לעמוד, אך לעת עתה הוא מוכיח את עצמו כגורם יציב. יתרה מזאת, בהנהגתה של קדימה חברים אישים סמכותיים הדוגלים בגישות ביטחוניות אקטיביות שאינן רחוקות מאלה של יוני הליכוד או של ניצי העבודה. דוגמה בולטת לאישים כאלה היא שאול מופז, רמטכ"ל לשעבר ומזרחי במוצאו, שני גורמים שש"ס תוכל להיתלות בהם כדי להסביר לבחוריה שיתוף פעולה עם מפלגתו. נוסף על כך, אם תמצא ש"ס בקדימה שותפה להמשך מימושו של סדר היום החרדי שהיא מחויבת לו ולהמשך ניסיונה לעצב את האליטה הרבנית המזרחית בישראל בדמותה, דומני שלא תימנע משותפות פוליטית אתה, ואולי אף תעדיף אותה, לנוכח יכולתה של קדימה לנטרל ביקורת אפשרית של גורמים חילוניים אקטיביים על ש"ס והחרדים.